UTRECHTSCHE KERKEN

TEEKENINGEN EN SCHILDERIJEN

VAN

PIETER SAENREDAM

MET TEKST VAN

D. C. HOFSTEDE DE GROOT

EMRIK & BINGER - HAARLEM

UTRECHTSCHE KERKEN.

TEEKENINGEN EN SCHILDERIJEN

VAN

PIETER SAENREDAM

MET TEKST VAN

Dr. C. HOFSTEDE DE GROOT.

UITGEGEVEN MET ONDERSTEUNING VAN HET
PROVINCIAAL UTRECHTSCH GENOOTSCHAP VAN KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN.

HAARLEM.
EMRIK & BINGER.
1899.

Aan

Mr. S. Muller Fzn.,

Rijks- en Gemeente-archivaris van Utrecht,

den grondigen kenner van Utrechts verleden,

wordt dit werk

ten teeken van dank voor verleende medewerking en als eene herinnering aan leerrijke uren van gemeenschappelijken arbeid

Met de meeste erkentelijkheid
opgedragen door
Den Schrijver.

's Gravenhage,
November 1899.

Bij het verschijnen van dit werk gevoelen Schrijver en Uitgever zich gedrongen aan het Bestuur van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen hunne warmen dank uit te spreken voor de ondersteuning bij de uitgave ondervonden.

Deze dank geldt ook de eigenaars en beheerders van verzamelingen, waarin zich de gereproduceerde teekeningen bevinden, in het bijzonder de heeren Mr. S. MULLER Fzn. te Utrecht; en H. J. SCHOLTEN te Haarlem.

UITGEGEVEN EN GEDRUKT
TER
STEEN- EN LICHTDRUKKERIJ
EMRIK & BINGER, Haarlem.

PIETER SAENREDAM.

Men kan onder onze zeventiende–eeuwsche kerkschilders drie zeer duidelijk te onderscheiden groepen herkennen.

De eerste, ook naar tijdsorde de vroegste, wordt gevormd door eenige, hetzij van geboorte Vlaamsche, hetzij geheel onder Vlaamschen invloed staande kunstenaars. Zij schepten er behagen in omvangrijke, prachtig versierde gebouwen in renaissance stijl op het paneel te brengen, zoodanig als er hier te lande nooit hebben bestaan. Vredeman de Vries was hun geestelijke vader. Tot zijne navolgers behooren mannen als Dirck van Delen en Daniel de Blieck te Middelburg en Bartholomeus van Bassen, zelf ook architekt, Gerard Houckgeest en Anthonie Delorme — deze beide in hun vroegen tijd — in de nabijgelegen steden den Haag, Delft en Rotterdam.

Een tweede groep gaat van eene nauwkeurige studie der bestaande gebouwen uit, doch weet daarnevens het tooverachtige spel van het zonnelicht door de groote vensters op de witte zuilen en muren uit te drukken, en zoo aan hunne stukken de poëzie te geven, die aan het clair–obscur van de school van Rembrandt eigen is. Tot hen behooren de reeds genoemde Anthonie Delorme en Gerard Houckgeest in hun lateren, rijpen tijd en voorts vooral de beide groote meesters uit Delft: Hendrik van Vliet en Emanuel de Witte. Deze laatste vindt in den laatsten tijd van zijn lang leven in het zuivere teruggeven der voorhanden kerkgebouwen geen bevrediging meer en gaat wederom fantaseeren op barokke motieven, waarmede hij waarschijnlijk op reizen naar de Zuidelijke Nederlanden heeft kennis gemaakt.

De derde groep behoort te Haarlem thuis. Tot haar behooren in de eerste plaats Pieter Saenredam en diens leerling Isaack van Nickele. Zij bezitten noch den fantastischen zin voor de kolossale renaissance gebouwen, die aan de eerstgenoemde, noch de poëtische ontvankelijkheid voor het clair–obscur, die aan de tweede groep eigen is. Zij schilderen de kerken die zij zien, uit liefde voor de architectuur, hun eenig streven is de bestaande gebouwen zoo getrouw mogelijk weer te geven, zonder zich om iets anders dan architectuur te bekommeren. Ook Job Berckheyde komt uit hun school voort, doch geraakt spoedig onder den invloed der Delvenaars en wel voornamelijk onder dien van den naar Amsterdam verhuisden Emanuel de Witte. Ook hij weet door een lichteffekt, een zonnestraal poëzie in zijne kerken te brengen.

Dat Pieter Saenredam zijn hoogste streven bereikt acht, wanneer hij eenig bouwwerk zoo nauwkeurig mogelijk heeft afgebeeld, verleent natuurlijk aan zijne schilderijen een architektonische waarde welke die zijner vakgenooten niet bezitten. [1]

Grooter waarde nog dan zijne schilderijen bezitten zijne teekeningen. Deze toch voerde hij op de plaats zelve met de grootste nauwkeurigheid uit, zoodat men van de meeste hunner nog heden ten dage nauwkeurig de plaats kan bepalen waar hij zijn teekenstoeltje heeft opgezet. Later schilderde hij dan met behulp van groote, zuiver geometrisch geconstrueerde teekeningen zijne schilderijen, waarop hij vaak met angstvallige nauwgezetheid aangaf wanneer hij ze geteekend, wanneer geschilderd had.

Eene afzonderlijke groep in zijne werken vormen die, welke hij in de stad en provincie Utrecht

---

[1] Ook Isaack van Nickele niet, omdat deze zich bepaalt tot en zichzelf telkens herhaalt in de afbeelding van de St. Bavokerk te Haarlem.

heeft uitgevoerd. Reeds zijn oudste biograaf CORNELIS DE BIE vertelt in zijn in 1661 verschenen „Gulden Cabinet van de edele, vrije Schilderconst," dat SAENREDAM eens twintig weken in Utrecht vertoefde om er te teekenen. Dit moet in het jaar 1636 geweest zijn, omstreeks de maanden Juni tot October, gelijk de datums op de hier gereproduceerde teekeningen bewijzen.

SAENREDAM was toen negen en dertig jaar oud. Hij was den 9den Juni 1597 te Assendelft geboren als zoon van den bekenden graveur JAN PIETERSZ. SAENREDAM.

Den 6den April 1607, dus op nog niet tienjarigen leeftijd, verloor hij zijn vader en het volgend jaar trok zijne moeder ANNA PAUWELS [1] met hem naar Haarlem, waar zij hem den 10den Mei 1612 [2] in de leer deed bij FRANS PIETERSZ. DE GREBBER. Deze, de vader van den meer bekenden PIETER DE GREBBER, was een figuurschilder, van wiens kunst wij ons heden ten dage alleen een denkbeeld kunnen maken door eenige schutterstukken in het Stedelijk Museum te Haarlem, die in hunne opvatting en schilderwijze niet beter maar ook niet slechter zijn dan hetgeen gelijktijdig (1600—1620) in andere steden op dit gebied werd geleverd. Bij dezen meester bleef SAENREDAM tot in het jaar 1622 en trad spoedig daarop, den 24sten April 1623 in het Haarlemsche Lucasgilde.

In zijn eersten tijd werkte hij meer in den trant zijns meesters. Wel is waar is er van zijn werk zelf uit deze periode niets meer overgebleven, maar wij bezitten een aantal prenten, die door JAN VAN DE VELDE naar portretten van zijne hand gegraveerd zijn, en voor AMPSINGS Beschrijving van Haarlem (1628) heeft hij voorstellingen van historischen aard ontworpen, die door hem zelf, VAN DE VELDE, AKERSLOOT en KITTENSTEYN in plaat zijn gebracht. Over de artistieke waarde van deze zijne voortbrengselen valt weinig te zeggen, daar wij ze alleen kennen door het medium van den graveur. Zeer hoog schijnen de portretten niet te staan; de landschappen en topografische voorstellingen zullen aan nauwkeurigheid niets te wenschen hebben overgelaten, de figuurtjes er in zijn aardig geteekend, evenals trouwens in zijne schilderijen; zij verraden samenhang met de richting van DIRCK HALS.

Wederom van anderen aard zijn de teekeningetjes, die hij maakte op zijne uitstapjes in de buurt van Haarlem: gezichten langs de trekvaart, studies van bloemen en dergelijke meer, allen van de grootste nauwkeurigheid van uitvoering. Van hen berusten een aantal in de verzameling ADOLPH VON BECKERATH te Berlijn.

Omstreeks 1628, zoo verhaalt DE BIE, „begaf SAENREDAM zich geheel tot het schilderen van perspectieven, kerken, zalen, galerijen, gebouwen en andere dingen zoo van buiten als van binnen naar 't leven te teekenen." Of hij daarbij de leiding van anderen heeft genoten of zijn eigen leermeester is geweest, kunnen wij niet nagaan. Het is zelfs niet te zeggen van wien hij op dit gebied te Haarlem onderwijs zou kunnen hebben gehad of welken artist hij, zonder zijn leerling geweest te zijn, zou hebben kunnen nagevolgd.

Het laatste wat DE BIE ons omtrent SAENREDAM mededeelt, is zijn verblijf van twintig weken te Utrecht, dat gelijk wij boven reeds hebben gezien, in den zomer en de herfst van 1636 viel.

Andere uitstapjes, die hij maakte, waren van korteren duur. In 1641 bezocht hij Amsterdam en teekende daar van 15—20 Juli 1641 het Oude Stadhuis, waarvan hij 16 jaren later, toen het afgebrand was, een schilderij maakte, dat voor de Burgemeesterskamer van 's Werelds achtste wonder bestemd was. In het jaar 1644 valt een reis naar Rhenen, waar de kerk van binnen en van buiten, de toren en 't Koningshuis de voorbeelden van zijn teekenstift waren. Zijn geboorteplaats Assendelft ontving o. a. in Augustus 1633 (teekening in het Rijks-prentenkabinet te Amsterdam) en in 1649 zijn bezoek, indien althans het schilderij der verzameling VAN DER HOOP terstond ter plaatse geschilderd is en niet jaren na zijne terugkomst naar eene oudere teekening is voltooid. Voorts weten wij nog van een bezoek aan 's Hertogenbosch: 1—13 Juli 1632, waar het oxaal der Pieterskerk en het oude stadhuis en bovenal St. Jan met het prachtige renaissance oxaal (thans in het South KensingtonMuseum) door hem werden afgebeeld. [3]

Enkele jaren voor zijn dood, in 1661, teekende hij vier gezichten in de Groote Kerk te Alkmaar, het eerste, een gezicht op het orgel den 27sten en 28sten Mei, het tweede den 30sten Mei, de twee anderen, gezichten in het koor, waarop het in 1520 geschilderde en in 1885 weggebroken Laatste Oordeel

---

[1] OBREENS Archief VII, 247.

[2] Wij mogen aannemen, dat DE BIE al deze nauwkeurige opgaven van SAENREDAM zelf heeft verkregen. Wij zullen hieronder zien, hoe nauwkeurig deze in dit opzicht was.

[3] De teekeningen zijn in 's Rijksprentenkabinet en in het Britsch Museum.

op de gewelven nog duidelijk te onderscheiden is, in de volgende dagen. Een merkwaardig voorbeeld van SAENREDAMS conscientieuse tijdsbepalingen geven de opschriften dezer teekeningen: „Anno 1661 den 31 May heb ick P. SAENREDAM, deese teekeningh in de Capel binnen Alckmaer begonnen en den 1 Juni voldaen.” Nog denzelfden dag begint hij aan zijne tweede teekening: „A° 1661 den 1 Junij heb ick P. SAENREDAM deze teeckeningh in de kapel binnen Alckmaer begonnen te teeckenen ende deselve op de 2 dito voor de middags tot dusverre gebracht.”

Behalve deze uitstapjes treffen wij SAENREDAM voortdurend te Haarlem aan. In 1635 was hij reeds secretaris van het Gild. [1] Niet lang na zijn terugkomst uit Utrecht, in December 1638, huwt hij te Bloemendaal met AEFJE GERRITS, een jonge dochter, evenals hij in de St. Jansstraat te Haarlem woonachtig, die hij vóór April 1651 reeds door den dood heeft verloren. In 1640 was hij commissaris van het Lucasgild en in 1642 en in 1652 ontvangt hij als leerlingen CLAES CORNELISZ, evenals hij uit Assendelft afkomstig en CLAES HEERMAN de jonge. Van geen van beiden is iets naders bekend. Of ISAACK VAN NICKELE, die in 1660 lid van het Gild werd, in eigenlijken zin zijn leerling was, staat niet vermeld. Zeker is het, dat hij zich geheel en al naar SAENREDAM heeft gevormd.

Dit is ongeveer alles, wat ons omtrent relaties met andere kunstenaars bekend is. Alleen zouden wij nog kunnen aanstippen, dat SAENREDAM een enkele maal, in een gezicht in de kerk te Assendelft in het museum te Turijn, van de hulp van zijn stadgenoot ADRIAEN VAN OSTADE gebruik heeft gemaakt, om de figuurtjes, die naar den predikant zitten te luisteren, er in te schilderen. In den regel stoffeerde hij zijne stukken zelf.

Met CONSTANTIJN HUYGENS, den dichter-staatsman, stond SAENREDAM in betrekking. Hij schilderde voor hem als schoorsteenstuk in een der vertrekken van de in 1637 door HUYGENS betrokken nieuwe woning het gezicht in de Utrechtsche Mariakerk, dat hierachter is afgebeeld. Uit een brief van 21 Mei 1648 aan HUYGENS blijkt dat de prins (WILLEM II) gaarne een van zijn laatst gemaakte Groote Kerken gezien had, doch SAENREDAM had wegens opgedane ondervindingen bezwaar het stuk over te zenden, hij had het benevens nog vijf andere bij VROONS doen brengen en zoude nu voortgaan met den stamboom van het Brandenburgsch geslacht. [2] Waarop dit laatste kan slaan, is mij niet bekend.

Dat de kunstschilders uit die dagen ook werkzaamheden van lageren aard en de daaruit voortvloeiende inkomsten niet versmaadden, leert ons ook de geschiedenis van SAENREDAM. In December 1648 betaalde men hem tien gulden en eenige stuivers, omdat hij de cirkels op de schijven, daar men ’t roer naar schiet, getrokken en deze schijven opgeplakt had. Ook in 1651 had hij een buitenkansje: hij ontving toen van den thesaurier der stad 150 £ voor een kaart en zeven gebonden exemplaren van eene (thans onbekende) afbeelding der begrafenis van Prins WILLEM II.

In het laatst van Mei 1665 overleed SAENREDAM op bijna 68jarigen leeftijd. Den 31sten van die maand werd hij in de Groote kerk te Haarlem begraven.

In April 1667 werden door zijne erfgenamen zijne boeken, twee jaar later zijne schilderijen, prenten en teekeningen verkocht. Deze kunstwerken worden niet nader omschreven; alleen wordt vermeld, dat er onder de teekeningen vele waren van de hand van MAERTEN VAN HEEMSKERCK en JACOB JANSZ GULDEWAGEN, zoowel in Italië als elders naar de natuur gedaan. Deze laatste hadden toebehoord aan JAN JACOBSZ GULDEWAGEN, den zoon. Op eenige, die later in het bezit van Dr. A. V. D. WILLIGEN zijn overgegaan, schreef SAENREDAM met zijne gewone nauwkeurigheid, dat hij ze den 4en Februari 1641 van de erven van JAN JACOBSZ GULDEWAGEN had gekocht.

Het laatst ontmoeten wij den naam SAENREDAM in 1701. Toen werd, den 16en April des avonds, ANNA VAN SAENREDAM in hetzelfde graf begraven, waarin 36 jaar vroeger PIETER was bijgezet. Hiermede verdwijnt de naam uit de geschiedenis.

De gelaatstrekken van SAENREDAM zijn ons overgeleverd in eene fraaie krijtteekening in het Britsch Museum, waaronder hij, nauwgezet als altijd, schreef: „Dit Heeft Monsieur JVAN CAMPEN Naer mij PIETER SAENREDAM gedaen A° 1628.” Hij is voorgesteld zittende naar links, het lichaam bijna in profiel, maar den blik op den beschouwer richtend. De rechterarm is over de leuning van zijn stoel gelegd, de linker hangt langs het lichaam. Hij is zeer eenvoudig gekleed met een smallen geplooiden kraag. Hij

[1] V. D. WILLIGEN, les artistes de Harlem, blz. 261.
[2] VOSMAER in den Ned. Spect. van 1865, blz. 60.

draagt vrij kort haar, een snor en korten baard om den kin. Zijn neus is gebogen; hij heeft sprekende oogen en een resoluten blik. Zijn uiterlijk gelijkt meer op dat van een bouwmeester dan van een artist.

De teekenaar is vermoedelijk de Haarlemsche Jacob van Campen, die evenals Saenredam medewerkte aan de illustratie van de in hetzelfde jaar 1628 verschenen Beschrijving der stad Haarlem van Samuel Ampsing.

Wenden wij ons thans tot Saenredams Utrechtsche teekeningen. Wij stellen ons daarbij voor de verschillende kerken een voor een te behandelen, een aanvang makende met den Dom en vervolgens de anderen naar den rang, dien zij van ouds hebben ingenomen. Het doel dezer bijschriften zal zijn in korte woorden de teekening te beschrijven en daarbij omtrent de geschiedenis der kerk en den tegenwoordigen toestand datgene aan te stippen, wat ons ter verduidelijking der teekening dienstig schijnt.

I. DE DOM OF ST. MAARTENSKERK.

Deze kruisvormige gothische basilika verving in den loop der XIII^{de} tot XV^{de} eeuwen een ouder gebouw in romaanschen stijl, dat op dezelfde plaats stond. Het schip was berekend op vijf beuken; van de beide buitenste zijn evenwel alleen de drie oostelijke traveeën voltooid, de binnenste zijn om het koor voortgezet als een krans van kapellen. Het middenschip en de dwarsbeuk hebben nooit de steenen gewelven gekregen, waarop bij hun bouw was gerekend. Daardoor en tengevolge van het weglaten der uitwendige steunberen en luchtbogen stortte het schip in Augustus 1674 bij een geweldigen storm in. Heden ten dage begint de kerk bij het dwarsschip. De tegenwoordige gewelven daarvan en van de kruising zijn niet van steen, doch stukadoorswerk.

AFBEELDING 1. Gezicht in het middenschip van het Westen naar het Oosten. Men ziet de aanzetsels van de gewelfribben en de houten zoldering van de kruising. In het schip hangen een aantal geelkoperen kronen. De pijlers zijn met geschilderde tapijten versierd, die als achtergronden voor heiligenbeelden gediend hebben. De kansel is geplaatst tegen het koorhek, rechts daarvan tegen den Z.O. pijler der kruising een groote memorietafel. Gothische traceeringen in de vensters; in vele hunner sporen van glasschilderingen.

Gewasschen penteekening, met waterverf opgewerkt. De vloer en de basementen der pijlers lichtrood, de tapijtschilderingen rood op geel, de gewelfribben gedeeltelijk lichtgroen, de lichtkronen geel.

Gemerkt aan den derden pijler van rechts: Int' Jaer 1636 den 3 september P. Saenredam.

Beneden in het midden: Den Ste Maertens Domskerck binnen uyttrecht.

Hoog 0.545, breed 0.420.

Gemeente-archief, Utrecht.

AFBEELDING 2. Gezicht in het koor van het Westen naar het Oosten. Aan beide zijden de koorbanken voor de kanunniken met rechts de overhuifde zetel van den Domdeken (geplaatst in 1563). Daarboven de wapenborden der Gulden Vliesridders van het kapittel der orde, dat in 1546 te Utrecht was gehouden. Aan de pijlers de consoles der heiligenbeelden en hunne baldakijnen, waarvan enkele nog in geschonden toestand aanwezig zijn. In het midden een geelkoperen kroon. In het midden der koorapsis de zeer eenvoudige, voorloopige katheder, bestemd voor de promoties der in dit jaar (1636) opgerichte hoogeschool. Daarachter de boog van het Heilige Graf, rechts er van het grafmonument van bisschop George van Egmont (beiden nog aanwezig, het eerste thans aan de W. zijde bedekt door het daarvoor geplaatste praalgraf van den admiraal W. J. van Gent), links de rijk gebeeldhouwde laat-gothische trap, die naar het Sacramentshuisje leidde.

Penteekening, met krijt geschaduwd en een weinig met waterverf behandeld: een roode tint aan de beide pijlers links van het verhoogde koor, een geelachtige op de leuning van den wenteltrap en op den katheder.

Gemerkt aan het gestoelte rechts: Int Jaer 1636 den 17 Septem. Pieter Saenredam.

Beneden, links van het midden: Ste. Maertens Doms kerck Binnen uijttrecht.

Hoog 0.377, breed 0.310. In de reproductie is rechts 5 à 6 mM., links ± 10 mM., beneden 4 mM. en boven 6 mM. verloren gegaan.

H.M. de Koningin-Moeder (Atlas Munniks van Cleef), Paleis Soestdijk.

AFBEELDING 3. Gezicht uit het Zuidelijk zijschip, westelijk van het dwarsschip naar het Noordelijk dwarsschip. Rechts van den tweeden pijler (van links gerekend) ziet men door het middenschip in de meest westelijke der drie aan de N. zijde van den Dom uitgebouwde kapellen. Geheel rechts tegen het koorhek de kansel, daarvoor het doophek. Tegen den voorsten pijler in het midden (den Z.W. pijler der kruising) een groot renaissance gestoelte. Vier geelkoperen kronen. Het op kosten van den Domproost Cornelis van Mjerop gestichte orgel staat tegen den O. wand van het N. dwarsschip. De luiken zijn opengeslagen, op het linkerbovenluik ziet men David, geknield, harpspelende. Op het orgel een opschrift, waarvan de laatste woorden te lezen zijn: et organ.... Boven het orgel een afdak, waarop twee wapens. Aan den N.O. pijler der kruising een tapijtschildering, waartegen een groot wapenbord, met het embleem en de spreuk van Karel V: twee zuilen en Plus oultre, benevens het jaartal 1546, is opgehangen, duidende evenals de reeks wapenborden, die naar rechts in het koor voortgezet wordt, op het in dat jaar in het Domkoor gehouden kapittel van het Gulden Vlies. Ook tegen verscheiden andere pijlers ziet men tapijtschilderingen. In het venster van het dwarsschip zijn met potlood en in rood en geel glasschilderingen aangeduid. In dit en in de overige vensters gothische traceeringen.

Penteekening op blauw papier, met krijt geschaduwd en met waterverf opgewerkt; de vloer, voorzoover hij niet uit zerken bestaat rood, het hekwerk en de trekbalken links eveneens rood, de gestoelten bruingeel, de tapijten rood op geel.

Gemerkt links beneden: den 15en September int Jaer 1636 Pieter Saenredam geteyckent.

Beneden half rechts: Ste Maertens Domskerck binnen uijttrecht.

Hoog 0.385, breed 0.525.

Gemeente-archief, Utrecht.

AFBEELDING 4. Gezicht op den Domtoren uit het Noordwesten, genomen uit het Kranegasthuis aan de Oude Gracht. Rechts de kraan, staande beneden op de werf, aan het water. Links het huis Keizerrijk in gothischen stijl met het beeld van een ridder onder een baldakijn en een grooten luifel. Verderop het huis Lichtenberg, eveneens gothisch, met een renaissance pui voor het afkondigen der publicaties van de stad; daarnaast het huis Hazenberg, in renaissance-stijl in 1546 gebouwd met een torentje van 1580. Dit huis vormde met het vorige het stadhuis der stad. Daarachter verheft zich de reeks grootendeels houten huizen van de Vischmarkt.

De Domtoren heeft nog zijne rijke versiering van balustrades en pinakels, die sedert verdwenen zijn.

Gewasschen penteekening met lichte aanduidingen van kleuren op de daken, de boomen enz.

Gemerkt op den luifel van het huis het Keizerrijk: Pieter Saenredam fecit.

Iets lager: Int Jaer 1636 den 15 October dese binnen uytrecht volteyckent.

Hoog 0.510, breed 0.385.

Gemeente-archief, Utrecht.

AFBEELDING 5. Zes plattegronden van de verschillende verdiepingen van den Domtoren. De hierbij behoorende opstandteekening ontbreekt.

De tekst, gelezen in de orde, waarin de verdiepingen van beneden naar boven op elkaar volgen, luidt aldus:

Eenyghe Gronden in Platte forme; van de Ste Maertens Doms-Tooren, binnen vtrecht Soo alsse van mijn Pieter Saenredam sijn ghemeeten Inde Maent September des Jaers 1636.

No. 1. Doorgangh vande tooren beneeden op straet. Hier aen de westzyde staet in drie steenen wtgehouden dit naervolgende geschrifte ter gedachte:

doen men schreef M CCC XX ende een
leytmen van my den eersten steen
daer na M CCC ende twe ende tachtich
was ic volmaect somen siet warachtich.

M C ter X bis semel I
festo paulique johannis
turris adaptatur qua
traiectum decoratur.
Renovatum 1599.

Johan van den doem was zyn naem
die my began aldus bequaem
begrauen in de seluen doemkerken
alsmen aldaer claer mach mercken

No. 2. Dit is de Grondt van No. 2 ter plaetse van de onderste nisse (ofte eerste Solderingh) vande Tooren[1].

Hier bevond zich de St. Michiels of Bisschopskapel, door SAENREDAM aangeduid door de woorden: St. Michiels Autaer, waar de kapellaan van den bisschop dienst deed en waarheen een trap uit het Bisschopshof leidde. Vóór den bouw van den toren stond de St. Michielskapel op dezelfde plaats op den beganen grond.

AA sijn 2 gaten daermen eertijts de luijden in kerckerde, waren wel 33 voeten diep.

No. 3. deese Grondt van No. 3 is vande tooren daer inde stant teyckeningh tselve staet aengeweesen (te weeten) aen den eersten ommegangh.

Uit deze woorden blijkt, dat bij deze plattegronden een opstand–teekening heeft behoord.

Ter linkerzijde van deze drie plattegronden staat de schaal der teekening afgebeeld en ter rechterzijde de origineele grootte van de gebruikte voetmaat met de woorden: Een kennemer, ofte kermer voet verdeelt in elff duijmen met welcke grootte van voeten deesen in alles is ghemeeten. Deze grootte is 0.275 meter, terwijl de schaal ongeveer is 1 : 194.

Tweede blad: Veruolgh vande Gronden vanden Dom voors.

No. 4 ter halve hoogte tusschen den eersten en tweeden trans (zonder bijschriften).

Nogmaals: kennemer ofte kermer voets grootte als vooren gemeeten etc.

No. 5 ter hoogte van den tweeden trans; hier bevond zich het: speelhuys offte sitplaets daermen op de klocken Bayert.

No. 6 het bovenvlak van de achthoekige lantaarn. Dit bevond zich: 457 trappen de hooghte vande Aerden tot hier toe etc.

Beide bladen zijn met de teekenpen geteekend en met waterverf gewasschen
Hoog 0.413, breed 0.275.
Gemeente-archief, Utrecht.

II. DE KAPITTELKERK VAN ST. PIETER.

Deze kruisvormige romaansche zuilenbasilika werd in 1043 gewijd. Zij heeft drie schepen, het middenschip gewelfd met een tongewelf, de zijschepen met een half tongewelf, beide van hout. In de kruising is een steenen ribgewelf. Het koor heeft een polygonale apsis, eveneens met steenen ribgewelven uit den gothischen tijd. De vensters der apsis hebben puntbogen en gothische traceeringen. Het koor is heden ten dage volgebouwd met een orgelkast en slaapvertrekken van de kosterswoning. Er onder bevindt zich de romaansche kripta.

AFBEELDING 6. Gezicht in het middenschip van het Westen naar het Oosten. Men ziet tegen het muurtje, dat evenals de zich daarboven verheffende triomfboog het schip van de oostelijk gelegen

1 D. w. z. halfweg den eersten (ondersten) trans.

gedeelten der kerk: kruising, dwarsschip en koor, scheidt. Deze liggen hooger, een trapje van vijf treden en een deur verleenen toegang.

Op den triomfboog is de heilige Bernulphus afgebeeld, staande, in bisschopsgewaad, in iedere hand het model eener kerk houdend, rechts en links op den grond nog één, voorstellende de vier door hem gestichte kerken: St. Paulus, St. Pieter en St. Jan te Utrecht en St. Lebuinus te Deventer. Rechts St. Andreas, links St. Pieter, beide eveneens staande, met hunne attributen. Boven Bernulphus de jaartallen MCCCCXC en 1603; onder de lunette het opschrift RENOVATUM A° M VI^{c} III. Op het kapiteel van de voorste zuil rechts aan twee zijden een eenvoudig geschilderd ornament, bestaande uit zwevende engelen. De dwarsbalken worden door een soort van karyatiden gedragen.

In een venster in het Z. zijschip gothieke traceeringen; rechts daarvan het relief van een epitaphium. In het Z. dwarsschip een wapenbord met drie pinakels.

Tegen den O. wand van het N. dwarsschip ontwaart men tusschen den eersten en tweeden zuil van het middenschip een aantal geschilderde koppen behoorende tot eene voorstelling van den Boom van Jesse.

Krijt- en penteekening op blauw papier, in de muurschildering op den triomfboog en in den stamboom van Jesse vage aanduidingen van kleur.

Gemerkt aan den plint van den eersten zuil links: P. Saenredam.

Rechts in den bovenhoek: int Jaer 1636 den 27^{en} August.

In het midden op het muurtje: Ste Pieterskerck, Binnen uijttrecht.

Op het muurtje links van de deur is het oogpunt aangegeven met de hoogte-aanduiding: $5\frac{1}{2}$ voet.

Hoog 0.278, breed 0.383.

Gemeente-archief, Utrecht.

AFBEELDING 7. Gezicht in het Middenschip van het Oosten naar het Westen. Aan de Z. zijde van het middenschip zijn vier, aan de N. zijde drie zuilen zichtbaar. In het portaal tusschen de beide torens verheft zich op eene romaansche, door twee zuilen gedragen galerij het laat-gothische orgel bestaande uit twee verdiepingen. De opengeslagen luiken vertoonen boven links den opgestanen Christus aan den oever en de apostelen Petrus en Johannes in een schip (Wonderbare vischvangst), rechts de Verheerlijking op den berg Thabor, beneden rechts een staanden mannelijken heilige bij een boom, aan zijn voeten twee kleine gouden voorwerpen, links een geestelijke in zwart gewaad, barrevoets, eveneens staande. Rechts en links gothisch hekwerk.

Een vierregelig opschrift op den boog tusschen de beide torens heeft betrekking op den kogel, die van den boog afhangt en luidt:

Aug. 24

accipe posteritas haec quae jacuere remota
insaniente Sacrilegio
liuidus hostili tormento haec nablia fregit
ex pacis arce cantaber

Dec. 24

Boven den boog ziet men drie met krabben bezette spitsen van de laat-gothische overdekking van het portaal uitsteken.

Tegen den torenwand van het N. zijschip bevindt zich eene groote voorstelling van het Laatste Oordeel. Het geheele tot dusver beschreven gedeelte der kerk werd bedolven onder de torens, die bij denzelfden Augustusstorm, die den Dom teisterde in het jaar 1674, instortten. Sedert dien tijd begint de kerk bij den O. wand der torens.

Geheel rechts boven de deur een memorietafel met verscheiden figuren, waaronder een bisschop te herkennen is. Geheel links, eveneens boven een deur, een gebeeldhouwd gothisch relief met twee staande figuren, waartusschen een kind. In de vensters van het Z. schip en van het W. portaal gothische traceeringen, desgelijks in de toegemetselde vensters van het N. zijschip.

Krijt- en penteekening, met waterverf opgewerkt. Het orgel hoofdzakelijk geel, de luiken uitvoerig gekleurd, evenzoo het Laatste Oordeel; de gewelfvakken onder tegen het orgel aan blauw en geel, de deur lichtbruin, de trekbalken lichtrood, de deur rechts rood, de geestelijke in het schilderij daarboven rood en geel.

Gemerkt op de plint van de eerste zuil rechts: den 22 Augustus 1636 by my Pieter Saenredam.

Beneden in het midden: Ste Pieters kerck binnen uijtrecht.

Tegen den W. wand links van den ingang het oogpunt met de hoogte-aanduiding $5\frac{1}{2}$ voet.

Hoog 0.385, breed 0.520.

Gemeente-archief, Utrecht.

AFBEELDING 8. Gezicht van uit het Zuidelijk zijschip naar het Oosten. Rechts ziet men in de laat-gothische kapel, die heden ten dage door een ingevoegde vloer in twee verdiepingen verdeeld is en tot berghok en waschzolder gebruikt wordt; het dwarsschip wordt op de teekening door een eenvoudig houten schot van het zijschip afgescheiden. Over den muur, die het middenschip van het dwarsschip scheidt, ziet men de rechterhelft van den stamboom van Jesse en de nog aanwezige memorietafel van Bernulphus in een omlijsting met renaissance vormen.

De kapiteelen vertoonen, voor zoover zichtbaar, alle een eenvoudig geschilderd ornament van ranken of zwevende engelen.

In de vensters met gothische traceeringen zijn wapenschildjes aangeduid. Op den vloer van het Z. zijschip liggen gebeeldhouwde grafzerken, waarvan de details evenwel niet te herkennen zijn.

Gemerkt op de plint van de eerste zuil: den 28 augustus int Jaer 1636 Pr. Saenredam.

Beneden in het midden: Ste Pieterskerck, Binnen uijttrecht.

Geheel rechts, tegen het schot, het oogpunt met de hoogte-aanduiding $4\frac{1}{2}$ voet.

Hoog 0.309, breed 0.40.

Eene oude copie in het Gemeente-archief, Utrecht.

Verzameling van den heer C. M. Kneppelhout van Sterkenburg, Huize Sterkenburg, Driebergen.

III. DE KAPITTELKERK VAN ST. JAN.

Deze kruisvormige romaansche pijler-(oorspronkelijk zuilen-[1])basilika met drie schepen werd omstreeks 1050 gesticht; het koor werd in 1539 in laat-gothischen stijl verbouwd en heeft een polygonale apsis. Het middenschip en de dwarsbeuk hebben houten gothische gewelven, de zijschepen zijn vlakgezolderd, het koor heeft een steenen stergewelf. De St. Antoniuskapel aan de N. zijde der kerk is gedekt met een houten tongewelf.

AFBEELDING 9. Gezicht van het Westen naar het Oosten in het middenschip. Men ziet tegen den steenen wand, die het koor van het overige gedeelte der kerk scheidt. Tusschen twee deuren, omlijst en bekroond met renaissance versieringen, is de gothische kansel geplaatst, daarvoor het eenvoudige doophek. Op een dwarsbalk, die ter hoogte van de kapiteelen langs den Z. wand van het middenschip bevestigd is, zijn een zestal wapenborden geplaatst, terwijl een zevende er afhangt. Langs den N. wand ziet men een dergelijken balk met eenige wapenborden; daarboven het orgel, waartegen men van beneden aanziet. Boven het klankbord van den kansel zijn twee ruitvormige wapenborden aangebracht.

Aan een der gewelfvakken van het eerste travee van het koor leest men het jaartal 1539, zijnde dat der vernieuwing der gewelven. In de vensters der apsis zijn in kleuren glasschilderingen aangeduid.

Gewasschen penteekening: de vloer heeft roode vlekken, de kapiteelen zijn geel, de gewelfribben eveneens, met rood en groen op de kruispunten, het houtwerk bruin of zwart, het epitaphium in de St. Anthoniuskapel is geel, rood en blauw.[2]

Gemerkt aan den eersten pijler van het middenschip: Bij mijn Pieter Saenredam den 15 September Int Jaer 1636.

Links daarvan: De St. Janskerck binnen vtrecht.

Hoog 0.384, breed 0.495.

Kunsthalle, Hamburg.

---

[1] Voor eenige jaren is bij een onderzoek gebleken, dat in de thans vierkante pijlers nog de oorspronkelijke ronde zuilen aanwezig zijn. Bij gelegenheid van de verbouwing van 1682 heeft men de pijlers om den andere verwijderd en twee rondbogen telkens door één spitsboog vervangen.

[2] Aangaande de St. Antoniuskapel links vergelijke men Afbeelding 11.

AFBEELDING 10. Gezicht uit het Noorder zijschip naar het Oosten. Men ziet de stergewelven van het koor met het jaartal hunner invoeging 1539 en links daarvan de door Thomas van Nykercken, deken van St. Jan, gestichte kapel. De linkerdeur in de koorafsluiting met de renaissance omlijsting en bekroning is zeer gedetailleerd afgebeeld; rechts er van ziet men nog even een gothisch ornament, dat tot den kansel schijnt te behooren. Van den pilaster, die links de koorafsluiting begrenst, maakt een steenen beeld van St. Jan deel uit, dat thans in het Stedelijk Museum bewaard wordt, en hoogstwaarschijnlijk uit den tijd van de stichting der kerk afkomstig is en met een overeenkomstig beeld aan de rechterzijde (flauw herkenbaar op Afbeelding 9) vermoedelijk deel heeft uitgemaakt van een ambo.

Aan den bundelpijler naast St. Jan ziet men flauwe sporen van muurschilderingen, waaronder het oogpunt van den teekenaar (zonder hoogte-aanduiding) is aangegeven; daarnaast een ruitvormig wapenbord. De kapel van Thomas van Nykercken wordt afgesloten door een muur met houten hekwerk, metalen stijlen en een dito deur.

Men onderscheidt de gothische traceeringen der vensters, de ribben der stergewelven en wapens en eene onleesbare drieregelige inscriptie in de gewelfvakken. Aan den N. wand van het dwarsschip hangt een memorietafel.

Krijt- en penteekening.

Gemerkt op den dwarsbalk in den boog, die naar de kapel leidt: Pieter Jansz. Saerdam deese gheteyckent.

Op den bovenrand der koorafsluiting: int Jaer 1636 den 7en october.

Beneden links: de Ste Jans kerck, binnen uijttrecht.

Hoog 0.309, breed 0.378.

Eene oude copie in het Gemeente-archief, Utrecht.

Verzameling van den heer C. M. Kneppelhout van Sterkenburg, Huize Sterkenburg, Driebergen.

AFBEELDING 11. Gezicht in de St. Antoniuskapel van het Westen naar het Oosten. Deze kapel, gelegen ten N. van het schip der St. Janskerk, is in 1682 geheel verbouwd en dient thans tot hoofdwacht. Men ziet rechts door het zij- en door het middenschip der kerk naar den Z. dwarsbeuk, in welks O. wand zich een deurtje bevindt, waartoe zes treden toegang geven. In het N. zijschip onderscheidt men de vlakke zoldering. De kapel zelf, tot welke twee ronde bogen met een vierkante pijler er tusschen toegang verleenen, is van een houten tongewelf voorzien en heeft vier gothische vensters.

Tegen den O wand staat een altaar in de gedaante van een eenvoudige vierhoekige tafel; er boven een retable in renaissance vormen. In den N.O. hoek staat onder houten hekwerk de sarcophaag van den stichter der kapel, Dirck van Wassenaer, die zich thans, evenals het gothische epitaaf er boven, in den N.W. hoek van het middenschip der kerk bevindt. Tegen denzelfden wand nog twee wapenborden.

Voorts ziet men geheel rechts tegen den Z. wand een gothisch relief, voorstellende, voor zoover zichtbaar, St. Antonius, wien door een tweeden heilige (St. Laurentius?) de stichter gerecommandeerd wordt; er boven zweeft de Heilige Maagd. Een vierregelige inscriptie, geflankeerd door twee wapens, waarvan het linker de drie wassenaars van het geslacht te herkennen geeft, bevindt zich onder het relief. Nog lager, op den draagsteen, een gebeeldhouwde engel.

Pen- en krijtteekening op blauw papier.

Gemerkt beneden rechts: Pr. Saenredam geteyckent.

Onder de inscriptie van het relief: int Jaer 1636 den 6 October.

Aan de trede, die naar het O. gedeelte der kapel leidt: St. Jans kerck Binnen vtrecht.

Eene oude copie in het Gemeente-archief, Utrecht.

Verzameling Jhr. Dr. J. P. Six, Amsterdam.

IV. DE KAPITTELKERK VAN ST. MARIE.

Deze romaansche, kruisvormige pijlerbasilika werd in 1081 door keizer Hendrik IV gesticht en in 1099 door bisschop Conrad gewijd. Zij had drie schepen, de zijschepen waren voorzien van galerijen, die door zuilen en

tegen de pijlers geplaatste halfzuilen gedragen werden. In den O. wand van den dwarsbeuk bevond zich ter wederzijde van het koor een halfcirkelvormige apsis. In 1340 schonk Heijnrijk van Jutfaas een groote som gelds voor den bouw van een nieuw, gothisch koor dat in 1424 gewijd werd. Sinds de hervorming verviel de kerk meer en meer en werd het koor voor andere doeleinden gebruikt. In het begin dezer eeuw (1813) begon de afbraak en in 1844 waren de laatste overblijfselen verdwenen (Zie o. a. J. Th. J. Cuypers, St. Mariakerk te Utrecht, in „Afbeeldingen van oude bestaande Gebouwen", uitgegeven door de Maatschappij tot bevordering van Bouwkunst, Aflevering 31).

AFBEELDING 12. Gezicht op den Westgevel der kerk, vlak van voren. De N. toren is sinds een zwaren storm in het jaar 1579 ingestort, de Z. heeft zijn dak verloren. In den gevel zijn beneden gothische vensters en spitsbogen, boven een gothisch radvenster ingehakt. Het venster boven de deur vertoont gothische traceeringen. De galerij, die vroeger in twee verdiepingen een voorhof omgrensde en langs den gevel der kerk liep, is, op weinige overblijfsels na, verdwenen. Links en rechts van den ingang staat nog een zuil, geheel rechts nog een brok muur van den Z. vleugel ervan. Men herkent aan de kerk nog de blinde bogen der beneden- en de blinde bogen en pilasters der bovenverdieping. Links en rechts staat tegen den gevel een houten schuur.

Licht met kleuren gewasschen penteekening: de planken groen, de pannen en hier en daar de steenen lichtrood.

Gemerkt tegen de schuur links: int Jaer 1636 den 30 augustus van mijn P^r. Saenredam.

Boven in de lucht: Ste Marijen kerck binnen uytrecht.

Beneden rechts onder de schuur: den 12 en 13 september is [dese] schuer affgebrooken int Jaer [1636].[1]

Hoog 0.350, breed 0.300.

Een naar deze teekening vervaardigd schilderij bevindt zich in de verzameling Six te Amsterdam, Catalogus Utrechtsche tentoonstelling 1894 No. 174. De beide schuurtjes zijn hier verdwenen, achter ieder is een zuil van de galerij te voorschijn gekomen.

Gemeente-archief, Utrecht.

AFBEELDING 13. Gezicht op de Mariaplaats langs de Noordzijde der Mariakerk. Men ziet een gedeelte van den W. gevel en van den Z. toren, de beide dwarsschepen en het koepeltorentje op de kruising, voorts den Domtoren en den Buurkerkstoren.

In kleuren gewasschen penteekening: de kerkmuren grijs, de daken lichtblauw, het schuurtje rechts met een rood dak; de gebouwen links roodachtig grijs met een rood dak; die in het midden grijs met lei-kleurige daken.

Gemerkt rechts, aan den benedenrand der kerk: Pieter Saenredam fecit.

Iets lager: Int Jaer 1636 den 18 September naer tleeuen gedaen binnen uijttrecht.

Hoog 0.349, breed 0.500.

Een naar deze teekening vervaardigd schilderij bevindt zich in het Museum Boymans te Rotterdam, Catalogus No. 246.

Teylers Museum, Haarlem.

AFBEELDING 14. Gezicht op de Mariakerk uit het Noordoosten.[2] Men ziet het gothische koor, de eveneens gothische kapittelkamer ten N. daarvan, den romaanschen dwarsbeuk met voorbouw, waartegen een gebouwtje met een trapgevel, zijnde de secretarie, uitkomt en het koepeltorentje op de kruising. Een traptoren ten O. van de kapittelkamer. Boven den ingang van het koor, dat sinds 1619 als verkooplokaal der bijlhouwers dient, ziet men hun gildebord in renaissance vormen, voorstellend een perspectievisch gezicht in een kerk; meer links tegen den O. gevel der kerk de bekende Mariapomp.

[1] Saenredam was eerst begonnen dit onder de schuur links te schrijven »den 12en en" toen hij merkte, dat hij zich vergiste.

[2] In den Print room van het Britsch Museum te Londen bevindt zich een gezicht, genomen van precies dezelfde plaats, van de hand van Aelbert Cuyp, vermoedelijk een twintigtal jaren later gedaan.

Op den O. punt van het dak staat een standbeeld van keizer Hendrik IV. Geheel rechts in de verte onderscheidt men het Maria-waterpoortje.

Licht in kleuren gewasschen penteekening: het dak lichtblauw, de lagere daken rood, de boomen groen.

Gemerkt op de bewaarplaats der ladders, rechts van het midden: den 12 July 1636 gedaen van mijn P. Saenredam naer tleuen.

Hoog 0.350, breed 0.485.

Gemeente-archief, Utrecht.

AFBEELDING 15. Gezicht in het middenschip van het Westen naar het Oosten. Voor het koor eene afsluitingsmuur met twee doorgangen en daarboven een balustrade, gemaakt naar teekeningen van Jan van Scorel. Tegen de pijlers geschilderde tapijten met roode en bruine ornamenten op vergulden grond in donkere omlijsting. Aan den eersten pijler links de stier met het bekende rijmpje, waarvan te lezen is:

accipe posteritas quad (*sic*) per tua......
taurinis cutibus fundo solid......

Hooger tegen denzelfden pijler een wapenbord, een tweede aan den N.W. pijler der kruising.

Olieverfschilderij op eikenhout.

Gemerkt beneden rechts: Dit is de St. mariakerck binnen uytrecht. Pieter Saenredam ghemaeckt en voleyndicht den 29 Januarij int Jaer 1641.

Hoog 1.28, breed 1.02.

Dit stuk heeft als schoorsteenstuk gediend in het huis van Constantijn Huygens aan het Plein te 's Gravenhage, waarvoor het geschilderd is.

Rijksmuseum, Amsterdam, Catalogus 1887 No. 1260.

AFBEELDING 15a. Gezicht in het middenschip van het Oosten naar het Westen. Men ziet van uit de kruising naar het W. Tegen den W. gevel de door twee zuilen gedragen orgelgalerij, met de orgelkast links en rechts van het gothische radvenster. Onder het venster rechts van den hoofdingang is het oogpunt van den teekenaar aangegeven. Tegen de pijlers en zuilen links de geschilderde tapijten, die als achtergrond der heiligenbeelden gediend hebben, benevens eenige consoles en baldakijnen. Hier en daar wapenborden, o. a. tegen den pijler rechts, waar ook de beginwoorden eener lange inscriptie zijn aangegeven: post ubi. Deze inscriptie, 26 regels lang, komt voor op het in 1638 naar deze teekening vervaardigd schilderij in de Galerij-Weber te Hamburg (Cat. No. 200), waarop de overeenkomstige pijler links ook voorkomt, die eveneens van een lang opschrift voorzien is.

De teekening is met de pen uitgevoerd en in licht- en donkergrijze tinten gewasschen. Bovendien komt in de tapijten geel en rood, en hier en daar in de muren, gewelven en pijlers lichtrood voor. In de middenruit van het radvenster is een geschilderde kroon aangeduid.

Gemerkt aan de plint van den pijler rechts: Pieter Saenredam dit voleijndt met teyckenen den 18en Junij A° 1636.

Beneden in het midden: De Ste Marijen kerck, binnen uijtrecht.

Hoog 0.365, breed 0.505.

Gemeente-archief, Utrecht.

AFBEELDING 16. Gezicht van uit het Zuider naar het Noorder zijschip tusschen den eersten en tweeden pijler van het Westen gerekend. De vensters van den W. gevel en van de uitgebouwde kapellen aan de N. zijde zijn grootendeels van gothische traceeringen voorzien. Onder het eerste rechts van de hierboven vermelde teekening van een stier is het oogpunt van den teekenaar aangegeven. Links tegen den W. wand op de galerij het gothische orgel. Tegen den pijler rechts een wandschildering, blijkens het opschrift den heiligen Cyriacus voorstellende, een geketenden duivel met zich voerend. Aan den overeenkomstigen pijler aan gene zijde van het middenschip de voorstelling van een stier

met het rijmpje er onder[1] zinspelende op de bekende legende van 't gebruik van ossenhuiden bij het leggen der fondamenten van de kerk. Links tegen den muur van den N. W. toren een relief, voorstellende een knielenden donator voor een heilige.

Krijt- en penteekening.

Gemerkt beneden links: Pieter Saenredam den 30 Juny deese geijndicht met teijckenen A° 1636.

Beneden in het midden: Ste Marijen kerck binnen uijttrecht.

Hoog 0.303, breed 0.403.

In het Gemeente-archief te Utrecht bevindt zich van dit gezicht een zuivere lijnteekening op aanzienlijk grootere schaal (hoog 0.703, breed 1.20) met het opschrift: den 8 Januari 1637 is dese geijndicht met teyckenen, den 20^{en} April 1638 heb ick dit volmaeckt met schilderen binnen haerlem, dus groot. Dit is een gesicht in de Sint Marienkerck binnen de stadt Utrecht. Bij deze teekening behooren twee detail-opnemingen van kapiteelen en basementen.

Het schilderij, waarvan in dit opschrift sprake is, bevindt zich heden ten dage in het museum te Brunswijk (Riegel, Beiträge II 430, Catal. 1898, No. 424; paneel, hoog 0.70, breed 1.05). Het heeft door overschildering geleden en een groot gedeelte der stoffage is er later (± 1700) ingeschilderd. Ook het jaartal 1630 is, wat het laatste cijfer aangaat, onjuist gerestaureerd en moet 1638 luiden. In de breedte moet het blijkens Saenredams opgave op de teekening 0.15 verkort zijn.

In het Gemeente-archief te Utrecht wordt nog een ander gezicht dwars door de kerk, ditmaal van het N. naar het Z., westelijk van het dwarsschip genomen, bewaard, waarvan het toebehoorend schilderij in de Casseler Galerij berust. Cat. 1888, No. 392, gedateerd 1637.

Gemeente-archief, Utrecht.

AFBEELDING 17. Gezicht dwars door het Westeinde der kerk van het Noorden naar het Zuiden. Tegen de N. zijde van den eersten pijler aan de Z. zijde van het middenschip een geschilderde heilige in ornamenteele omlijsting, blijkens het onderschrift de apostel Thomas. Rechts daarvan tegen den N. muur van den Z.W. toren drie epitaphien. Op de galerij langs de W. zijde der kerk een gothische orgel-estrade. Rechts de hoofdingang, bestaande uit een zware houten deur van gothische constructie en daarboven een venster met gothische traceeringen. De vensters links en rechts zijn in den gothischen tijd vergroot. In het eerste van rechts ziet men ook de gothische traceeringen.

Gemerkt onder het middelste der drie epitaphien: den 3 July 1636 Pr. Saenredam.

Daaronder is het oogpunt aangegeven met de woorden: 5 voet hoogh ruym.

Beneden in het midden: Ste Maryen kerck, binnen uijttrecht.

Krijt- en penteekening, licht bruin papier.

Hoog 0.297, breed 0.39.

Verzameling van Sir Edward Poynter, P. R. A. Londen.

AFBEELDING 18. Gezicht door het dwarsschip van het Noorden naarhet Zuiden. Links de treden leidende naar het koor, dat ter hoogte van de galerijen door eene houten balustrade in vroege renaissance vormen, naar eene teekening van Jan van Scorel, van het dwarsschip wordt afgescheiden. Daaronder is tegen den N. O. pijler der kruising het oogpunt aangegeven. Aan den Z. W. pijler der kruising de als tapijt geschilderde achtergrond van een heiligenbeeld, waarvan de gothische console en baldakijn eveneens zijn aangegeven; boven de eerstvolgende zuil eveneens eene decoratieve muurschildering. Aan den pijler geheel rechts een wapenbord. Aan het einde van het Z. dwarsschip een tochtportaal, daarnaast de toegang tot een trap, leidende naar een galerij. Op de galerij een deur, die evenals de deur op den beganen grond naar het kapittelhuis leidt.

Gemerkt op de zijkant der trede links: Pieter Saenredam dese geteijckent.

---

[1] Accipe posteritas quod per tua secula narres
taurinis cutibus fundo solidata columast.

Iets lager: den 22en July 1636.

Boven in het gewelf: Ste Marijen kerck binnen uijttrecht.

Links ter hoogte van de balustrade een inscriptie van negen regels, vermeldende, dat een tralie der balustrade vergeten is, zoodat deze in werkelijkheid iets meer uitsteekt:

hier moet noch
een vrij tralij
aen soodattet
dan verder sal
utsteecken en
sijn als int leuen
was want
hier een tralij
vergeeten is[1]

In het Rijksmuseum te Amsterdam is onder No. 1258 ongeveer hetzelfde gezicht, iets meer naar links genomen, zoodat men van de galerij van 't middenschip iets meer ziet. De balustrade links ontbreekt, evenals het tochtportaal, de muurschilderingen, de console, de baldakijn en het wapenbord aan den pijler rechts. Daarentegen zijn hier en daar in de vensters glasschilderingen aangeduid en ziet men op de plaats der balustrade en van het wapenbord overschilderingen.

Het schilderij is hoog 0.57, breed 0.44 en gemerkt boven den boog, die naar het Z. dwarsschip leidt: Pr. Saenredam pinxit Anno 1637.

In de collectie Six is een soortgelijke teekening, iets meer rechts genomen; het tochtportaal ontbreekt, in het ruitvormige venster, op onze teekening grootendeels door de balustrade bedekt, zijn glasschilderingen aangeduid.

Koninklijk Prentenkabinet, Berlijn.

AFBEELDING 19. Gezicht uit het Zuiderzijschip naar het Oosten en Noordoosten. Rechts in den O. wand van het Z. dwarsschip ziet men eene halfcirkelvormige apsis met twee blinde vensters. Onder het rechter is boven een bankje het oogpunt van den teekenaar aangeduid. Geheel links is de daarmee overeenkomende apsis van het N. dwarsschip. Tusschen beiden, gedeeltelijk door den Z.W. hoekpijler der kruising bedekt, de balustrade van Jan van Scorel. Tegen de Z.zijde van genoemden hoekpijler een relief, waarvoor een knielend persoon.

Tegen de Z.zijde van de eenige zichtbare zuil een geschilderd tafereel: een vrouwelijke heilige (Madonna) onder een baldakijn. Tegen den voorsten pijler links een wapenbord.

Krijt- en penteekening met kleuren opgewerkt: roode plekken op de muren en den vloer, de tapijtachtige achtergronden der heiligenbeelden geel en rood met groen in de randen, de Madonna in 't blauw tegen gelen achtergrond, rood in den baldakijn, rood en geel in 't kapiteel van de zuil waartegen ze staat, de balustrade der koorafscheiding licht geel.

Gemerkt beneden links aan den voet van den pijler: den 16 July 1636 Pieter Saenredam fecit.

Beneden in het midden: Ste Marijen kerck Binnen uyttrecht.

Hoog 0.303, breed 0.400.

Van de rechter helft van dit gezicht berust in het Utrechtsche archief een groote lijnteekening, soortgelijk als die onder afbeelding 16 vermeld, met het opschrift: Dit gesicht is aldus te sien in de Sint Marije kerck binnen vtrecht. Deese teyckeningh aldus volmaeckt met teyckenen den 2 dach in de maent May int Jaer 1641 ende met schilderen voleyndicht op den 12 April 1647 op een paneel van 2 voet 8½ duym (0.762[4]) hoogh en 2 voet 4 duym (0.65) breet, kermer maet. Waar zich dit schilderij heden ten dage bevindt, is niet bekend.

Verzameling van den heer C. M. Kneppelhout van Sterkenburg, Huize Sterkenburg, Driebergen.

[1] Inderdaad vertoont een teekening van C. Hardenberg uit het begin dezer eeuw een tralie meer.

AFBEELDING 20. Gezicht uit het Oosten naar het Westen door het Noorder zijschip. In den achterwand een spitsbogig venster met gothische traceeringen, rechts daaronder het oogpunt van den teekenaar; geheel links het correspondeerende venster van het Z. zijschip.

Krijt- en penteekening met lichte aanduiding van geel van enkele gewelfvakken en lichtgroen boven de consoles aan het kapiteel van de eerste zuil. Lichtgrijs papier.

Gemerkt beneden rechts van het midden: den 25 Julij A° 1636 Pr. Saenredam geteyckent.

Op den voorsten trekbalk: S. MARYEN KERCK BINNEN UYTTRECHT.

Hoog 0.398, breed 0.301.

In 's Rijksmuseum te Amsterdam berust een klein schilderij in olieverf, voorstellende een met deze teekening overeenkomstig gezicht in het Z. zijschip van het O. naar het W. (Cat. 1887 No. 1259).

Verzameling van den heer C. M. Kneppelhout van Sterkenburg, Huize Sterkenburg, Driebergen.

Behalve de hier gereproduceerde en besproken teekeningen van Saenredam uit de Mariakerk mag men aannemen, dat eene teekening van Tavernier in den atlas Munniks van Cleef (Paleis Soestdijk), die een gezicht in het N. zijschip van het W. naar het O. genomen, vertoont naar eene verloren gegane teekening van Saenredam gecopieerd is en wel omdat alle overige gezichten van S. Marie door Tavernier ook copien naar Saenredam zijn.

V. DE BUURKERK.

Deze, oorspronkelijk kruisvormige, gothische hallenkerk bestaat sinds het jaar 1581, toen het koor werd afgebroken, alleen uit de vijf beuken van het hoofdschip en den dwarsbeuk. Bovendien een rei ondiepe kapellen ter weerszijden van het eerstgenoemde.

AFBEELDING 21. Gezicht van uit een nis ten Oosten van het Zuiderportaal dwars door de kerk naar het Noorden. Rechts ziet men een lichtkroon, uitkomende tegen den O. muur van den dwarsbeuk, wiens voortzetting naar rechts sedert het jaar 1581, de O. grens der kerk vormt. Bovendien bevinden zich nog drie andere lichtkronen in de kerk, benevens tegen den voorsten pijler rechts van het midden, een gildebord in renaissance omlijsting. Aan enkele andere pijlers wapenborden. Om den pijler links van het midden, aan de Z. zijde van het middenschip een bank. Hier en daar aan de gewelven en in het derde venster van links zijn schilderingen aangeduid. Onder het venster in het midden der teekening is het oogpunt van den teekenaar aangegeven.

Krijt- en penteekening op lichtgrijs papier.

Gemerkt rechts boven: Pieter Saenredam geteyckent den 2 augustij A° 1636.

Beneden in het midden: Buijer kerck binnen vtrecht,

Hoog 0.301, breed 0.401.

In de verzameling Kneppelhout bevindt zich een tweede teekening, een gezicht in dezelfde richting voorstellende, doch beperkt tot het gedeelte rechts van den pijler met de memorietafel en de op onze teekening half afgesneden nis geheel vertoonende. Daaronder het opschrift: Dit gedeeltte ofte gesicht van de buur kerck binnen vtrecht heb ick aldus geeijndicht mette pen te teyckenen om soo groot op een paneel geschildert werde. Int Jaer 1653 den 8 November ende dit gedaen met schilderen op den 21 maert 1654. In deze gewasschen penteekening (hoog 0.422, breed 0.322) zijn door een latere hand twee figuurtjes geteekend. Het hiernaar geschilderde tafereel is niet bekend.

Links sluit zich aan deze teekening de geschilderde voorstelling in de verzameling Six te Amsterdam aan, welke het gedeelte tusschen de beide middelste pijlers afbeeldt en gemerkt is: Pieter Saenredam dit gemaeckt buer kerck tot Utrecht. Paneel, hoog 0.77, breed 0.61. Catalogus Utr. Tentoonstelling 1894, No. 175.

Eindelijk is het linker gedeelte onzer voorstelling weergegeven op een gewasschen penteekening der verzameling Kneppelhout, waarvan het moeilijk te lezen opschrift vermeldt, dat de teekening den

7[den] Nov. 1653 en het evenzoo groote (thans zoekgeraakte) schilderij den 21[sten] April 1654 voltooid is. Deze teekening is hoog 0.432, breed 0.339.

Verzameling van den heer C. M. KNEPPELHOUT VAN STERKENBURG. Huize Sterkenburg, Driebergen.

AFBEELDING 22. Gezicht uit het Noorden, links van het portaal, dwars door de kerk naar het Zuiden. Links in het N. zijschip ziet men een lichtkroon, in de nabijheid daarvan twee wapenborden. Iets meer naar rechts aan een pijler tusschen de beide Z. zijbeuken een gildebord. Een dergelijk bord, evenals het vorige in renaissance vormen, meer naar rechts. In het Z. venster, links van het midden, het wapen van het kapittel van S. Pieter. Het oogpunt is aangegeven op de linker kant van den pijler, waarop de inscriptie staat.

Krijt– en penteekening op blauw papier.

Gemerkt links op de halve hoogte: den 16 augustij int Jaer 1636. P. Saenredam.

Op den middelsten pijler op dezelfde hoogte: BUIER KERCK binnen vtrecht.

Hoog 0.266, breed 0.417.

In de verzameling ARTHUR KAY te Glasgow berust een schilderij, gemaakt naar het rechter gedeelte dezer teekening tot en met den eersten pijler rechts van den middenpijler.

Gemeente–archief, Utrecht.

VI. DE PAROCHIEKERK VAN ST. JACOB.

Deze kruisvormige, gothische hallenkerk bezit drie schepen, die elk voortgezet worden in eene polygonaal gesloten apsis. Hare geschiedenis is uitvoerig behandeld in het voortreffelijke werk van Jhr. Mr. TH. VAN RIEMSDIJK. Geschiedenis van de kerspelkerk van St. Jacob, Leiden 1882, en Bijdrage tot de geschiedenis van de kerspelkerk van St. Jacob, Leiden 1888, waarnaar wij voor nadere bijzonderheden verwijzen.

AFBEELDING 23. Gezicht in het Zuider zijschip van het Westen naar het Oosten. Links ziet men door het middenschip naar de middelste en noordelijke apsis, terwijl rechts voorbij het eerste venster de St. Andrieskapel uitspringt, die sinds 1631 als grafkapel der familie VAN PANTHALEON VAN ECK gebruikt wordt, wier 16 kwartieren tegen den O. wand geschilderd zijn. Het houten hek heeft kunstig gesmeede ijzeren stijlen. Door de geheele breedte der kerk strekt zich een houten koorhek met geel koperen stijlen uit, de zijstukken in laat gothische vormen in 1515 door JAN VAN ENDE, het middenstuk in renaissance vormen in 1566 door JAN DE KLERK, beiden te Antwerpen, gegoten. Kansel en doophek vertoonen vroege renaissance vormen. Rechts aan den hoekpijler van dwarsbeuk en Z. zijschip bevindt zich het L. Vrouwen–orgel. Aan den tegenoverstaanden pijler, den Z. W. pijler der kruising, het bord van het zakkedragers-gild [1] in renaissance omlijsting. Tusschen dit en het orgel hangt hun lichtkroon, bekroond door een houten groep van drie zakkedragers [1]. Aan den laatstgenoemden pijler en aan den volgenden hangen wapenborden, aan den laatsten bovendien een bord met de Tien Geboden. Rechts op den voorgrond staat de bank der Potmeesters. De vensters vertoonen gothische traceeringen, die van het Z. koor bovendien de geschilderde wapens der kapittels van St. Jan, St. Pieter en St. Marie.

Krijt– en penteekening, met waterverf gewasschen; het houtwerk van kansel, doophek, orgel en gestoelten is bruingeel, dat van de hekken rood; het koperwerk is geel, desgelijks de omlijsting van het zakkedragersbord en van dat der Tien Geboden. De wapens vertoonen hunne heraldische kleuren, die der familie VAN ECK komen uit tegen een gelen achtergrond. De gewelfribben zijn rood– en bruingeel, het venster rechts heeft een rose tint.

Gemerkt beneden links op het postament: desen den 8[en] Augustus 1636 van mijn Pieter Saerdam geteijckent.

Beneden in het midden: S[te] Jacobs kerck binnen vtrecht.

Gemeente–archief, Utrecht.

[1] Thans in het Gemeente-museum.

AFBEELDING 24. Gezicht van het Zuiden naar het Noorden door de drie oostelijke apsiden. Links ziet men het koorhek. Aan alle pijlers zijn wapenborden bevestigd, waaronder links een van de familie VAN ZUYLEN. Bij elk dezer wapenborden staat een cijfertje 1—6, verwijzende naar een verloren gegane legende. Tusschen de beide middelste pijlers ziet men een koperen kroon. In de vensters zijn gothische traceeringen. Rechts van den middelsten pijler ziet men een deurtje, leidende naar eene tusschen de middelste en noordelijke apsis aangebouwde kerkekamer.

Krijt- en penteekening op blauw papier.[1]

Gemerkt beneden rechts: den 12 August.... tjaer 1636 Pr. Saenredam.

Beneden in het midden: Ste Jacobs kerck binnen uijttrecht.

Hoog 0.366, breed 0.240.

In de verzameling SIX te Amsterdam bevindt zich een soortgelijk gezicht van het Z. naar het N. Het is eveneens op blauw papier gedaan en gedagteekend van den 14 Augustus 1626.

Verzameling van den heer C. M. KNEPPELHOUT VAN STERKENBURG, Huize Sterkenburg, Driebergen.

VII. DE ST. CATHARIJNE KERK, THANS R. C. KATHEDRAAL.

Deze laatgothische, kruisvormige zuilenbasilica werd in het begin der zestiende eeuw door de Karmelieten gebouwd en ging in 1529 over aan de Malteser ridders (Johannieten), die het koor voltooiden. Zij heeft drie schepen met steenen gewelven en een polygonale koorapsis.

AFBEELDING 25. Gezicht in het Middenschip uit het Westen, ter rechterzijde van den ingang naar het Oosten. Langs de zijschepen onderscheidt men ondiepe kapelnissen. De zuilen hebben kapiteelen met twee reien eenvoudige bladversieringen, de vensters gothische traceeringen. De gewelfribben zijn bij de kruispunten beschilderd. De kansel staat in het midden van het schip tegen het koorhek, daarvoor het doophek, er achter links en rechts een koorgestoelte. Aan den Z.W. pijler der kruising een wapenbord of memorietafel, drie andere in het N. zijschip.

Krijt- en penteekening, het houtwerk lichtgeel getint.

Gemerkt aan de basis van de eerste zuil rechts: Pieter Saenredam.

Iets lager: Int Jaer 1636 den 2en october.

Beneden in het midden: Ste Catrine kerck binnen uijttrecht.

Hoog 0.375, breed 0.505.

Gemeente-archief, Utrecht.

AFBEELDING 26. Gezicht uit het Noorder zijschip naar het Oosten, de teekenaar gezeten tegen den Westelijken wand van de derde kapel, van het Westen af gerekend. Men onderscheidt het koorhek, het doophek en het Z. koorgestoelte. Twee andere gestoelten, overhuifd in eenvoudige renaissance vormen staan tegen den O. wand van het N. en Z. dwarsschip. Boven het laatste het orgel in renaissance vormen. De gesloten luiken vertoonen rechts David die Goliath het hoofd afhouwt, links David met het hoofd en het zwaard van Goliath terugkeerend.

Door een verzuim bij het afwerken der teekening houdt de rib van het gewelf, dat het N. zijschip naar het dwarsschip afsluit, te vroeg op. Hij moest doorloopen tot op de console, gelijk uit de teekening No. 25 en uit de werkelijkheid blijkt.

Krijt- en penteekening op lichtgrijs papier.

Gemerkt op een zerk op den voorgrond, bij wijze van grafschrift: int jaer 1636
Pieter Saenredam
DEN 20EN OCTOBER.

Rechts daarvan: Ste Catrijne kerck binnen uijttrecht.

[1] Tengevolge eener te laat bemerkte vergissing is deze afbeelding op *wit* papier afgedrukt.

Hoog 0.304, breed 0.400.

Verzameling van den heer C. M. KNEPPELHOUT VAN STERKENBURG, Huize Sterkenburg, Driebergen.

VIII. DE ST. CUNERAKERK EN TOREN TE RHENEN.

Deze kruisvormige gothische hallenkerk met pijlers heeft aan de N. zijde één, aan de Z. zijde twee zijbeuken. Zij is, gelijk door onderzoekingen bij gelegenheid van den jongsten herbouw is gebleken, vermoedelijk verbouwd uit een basilikaal aangelegde kerk in romaanschen stijl, waarvan de zijschepen later tot op de hoogte van het middenschip zijn opgetrokken.

AFBEELDING 27, Gezicht op kerk en toren uit het Zuiden, iets ten Westen. Men ziet het dwarsschip en het torentje op de kruising en links daarvan de drie dwarsdaken, die de beide Z. zijschepen bedekken. Het Westelijkste dak is iets lager dan de beide andere. Er tegen aan ziet men het dak van den aanbouw, waartoe de op Afbeelding 30 zichtbare trap in den Z.W. hoek der kerk toegang gaf.

De toren, gebouwd in het jaar 1531, is rijk behandeld met ornamenten uit den laatgothischen tijd, waarin hij ontstaan is. Links van den toren het zoogenaamde Koningshuis, de residentie van den Koning van Boheme, gebouwd in 1629 op de plaats van het daarvoor van de Staten van Utrecht aangekochte St. Agnietenklooster.

Teekening in waterverf. De daken der kerk lichtblauw, het Koningshuis met roode muren, blauwe daken en groene luiken.

Gemerkt rechts op een stuk muur: Pieter Saenredam dese gemaeckt den 27 en 28 Jun[ij] int Jaer 1644.

Hoog 0.353, breed 0.465. In de reproductie is rechts 2.8 c.M. met de geheele inscriptie, links 0.5, boven 0.5 en beneden 1.7 c.M. verloren gegaan.

Verzameling van den heer C. M. KNEPPELHOUT VAN STERKENBURG, Huize Sterkenburg, Driebergen.

AFBEELDING 28. Gezicht op de bovenste verdiepingen van den toren, uit het Noordwesten. Meer gedetailleerde teekening dan de voorgaande van het gedeelte van den toren, dat boven het Koningshuis uitkomt, met de fraaie achthoekige lantaren en de oorspronkelijke spits.

Teekening in waterverf. De daken blauw, de toren zelf lichtgrijs, de wijzerplaat blauw, het Koningshuis rood met groene luiken en blauwe daken.

Gemerkt beneden links: [ker]kx thoren der stadt Rheenen

.....Coninx van Bohemen syn Hoff etc.

Iets hooger: Saenredam dit geteyckent den 29 en 30 Junij 1644.

Hoog 0.515, breed 0.400. In de reproductie is links 0.8 c.M. verloren gegaan, terwijl de teekening zelf aan die zijde ook afgesneden moet zijn, blijkens het ontbreken van de tusschen haakjes geplaatste eerste letters van de inscriptie.

Verzameling van den heer C. M. KNEPPELHOUT VAN STERKENBURG, Huize Sterkenburg, Driebergen.

AFBEELDING 29. Gezicht in de kerk uit het Zuiden naar het Noorderportaal, ten Westen van het dwarsschip. Geheel rechts het in renaissance stijl bewerkte oxaal, dat het koor afsluit. Van de gewelven hangen twee geelkoperen lichtkronen, links aan een pijler een wapenbord. De vensters hebben gothische traceeringen en sporen van glasschildering.

Krijt- en penteekening op blauw papier.

Gemerkt beneden links aan den pijlervoet: den 17 Julij A° 1644.

Iets hooger: P. Saenredam.

Beneden in het midden: Ste Cunere kerck binnen Rhenen.

Rechts van den pijler links is de schaal der teekening aangegeven door de woorden: 6 voet afstant, terwijl op de linkerhelft van het noorderportaal de hoogte-aanduiding: 4 v. 3 d. voorkomt.

Hoog 0.303, breed 0.395.

SAENREDAM heeft deze teekening voor een schilderij gebruikt, dat tegenwoordig in het Museum Ferdinandeum te Innsbruck wordt bewaard, Kat. No. 679. Op dit schilderij is het oxaal minder gedetailleerd weergegeven en bevindt zich een kleine kansel aan den pijler links van het N. portaal. Aan den pijler links van het oxaal is een breuk aangegeven ter hoogte van het begin van den boog leidend naar het dwarsschip. In de kerk bewegen zich ruim twintig personen als stoffage. Het opschrift is aangebracht bij wijze van randschrift om een grafzerk in het midden van den voorgrond: reensche kerck pieter saenredam dit met schilderen voleynt den 30 April 1655. Eikenhout h. 0.50, b. 0.69.

Verzameling van wijlen Jhr. Dr. J. P. SIX, Amsterdam.

AFBEELDING 30. Gezicht in het Zuidelijk zijschip van het Zuid-Oosten naar het Westen. Men ziet tegen den W. wand van het middenschip het orgel, waarvan de beschilderde luiken openstaan, rechts zijn daarop figuren in een landschap, links figuren in een gebouw voorgesteld. Rechts zijschip hangt een geelkoperen kroon.

Links ziet men het tochtportaal van den Z. ingang en in den hoek een thans weggebroken trap, die naar een kamertje in een eveneens weggebroken aanbouw [1] leidt, waarvan de deur nog ter plaatse in het N. voorhanden is.

Penteekening met waterverf gewasschen; de kroon en het metaal aan het orgel geel; aan dit laatste de hoofdtinten blauw en rood. Groene vlekken aan den W. muur links, een roode tint in het tweede venster van links.

Gemerkt op het gestoelte, dat tegen het tochtportaal staat: 1644 Pr. Saenredam den 5 en 6 Julij.

Rechts aan den pijlervoet: Ste Cunere kerck binnen Rheenen.

Hoog 0.408, breed 0.445.

Verzameling van wijlen Jhr. Dr. J. P. SIX, Amsterdam.

AFBEELDING 31. Gezicht uit het Westen naar het Oosten door het middenschip. Men ziet het uitvoerig gedetailleerde oxaal en daaroverheen in het koor. In het midden eenige lichtkronen. Tegen den Z.W. pijler der kruising een groote memorietafel; een tweede tegen den O. wand van het Z. dwarsschip. Aan den N.W. pijler der kruising en den voorsten pijler links een wapenbord. In het venster van het N. dwarsschip een geschilderd venster, waarvan alleen beneden links een staande mannelijke figuur te herkennen is. Voor dit venster hangt een vlaggetje.

Links daarvan het tochtportaal van den N. ingang.

Gewasschen penteekening op licht bruingeel papier.

Gemerkt op den voet van den pijler rechts: P. Saerda[m] den 4 J[uly] 1644 (De tusschen haakjes geplaatste letters zijn afgesneden).

Beneden links op een opgeplakt stukje papier: S. Cunere kerck binnen Rheenen.

Op de memorietafel in het middenschip: 5 voet afstant.

Onder het middenvenster van het oxaal is het oogpunt aangegeven ter hoogte van 3 v. 9 d.

Rijksprentenkabinet, Amsterdam, afkomstig uit de veiling ROYAARDS VAN DEN HAM Utrecht, Januari 1899.

[1] Zichtbaar op Afbeelding 27.

LIJST DER AFBEELDINGEN.

De afbeeldingen Nrs 8, 10, 19, 20, 21, 24, 26, alsmede de beide andere onder Nr 21 genoemde teekeningen, zijn tijdens het drukken van dit werk in het bezit van het Gemeente-archief te Utrecht, de Nrs 27 en 28 in dat van Dr. C. Hofstede de Groot te 's Gravenhage overgegaan

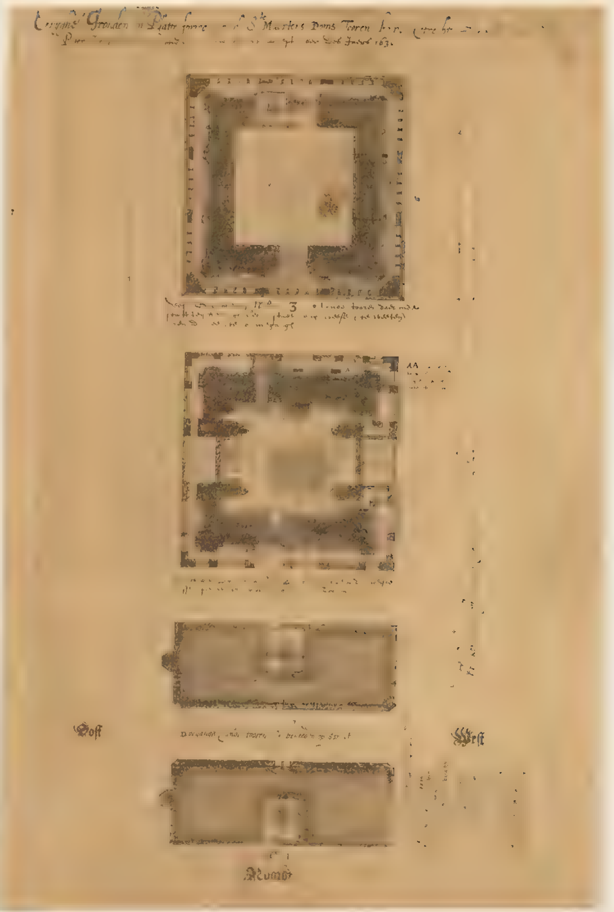

Ste Maertens Doms kerck

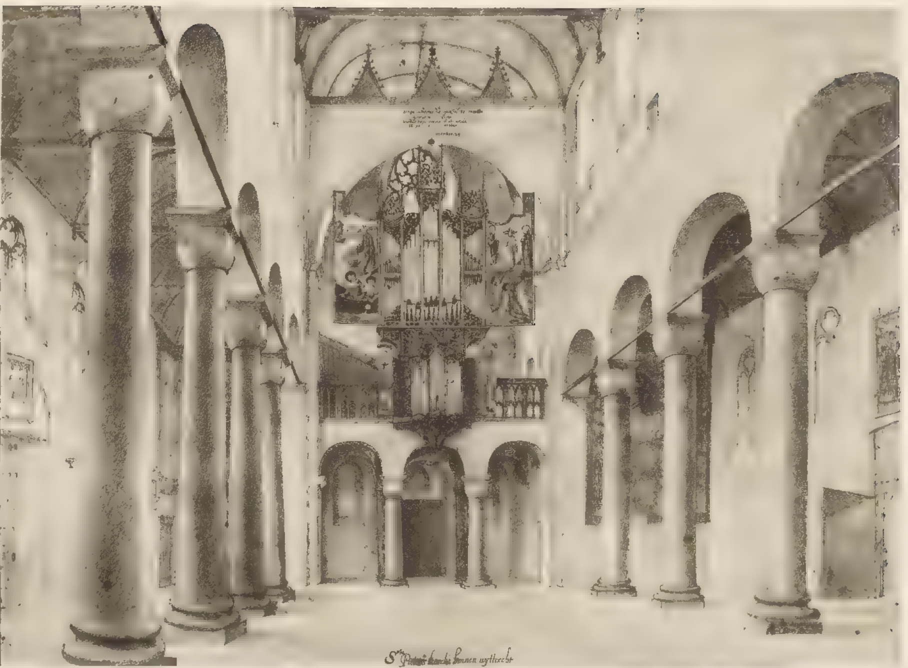

Ste Maertens Domkerck, binnen uyttrecht

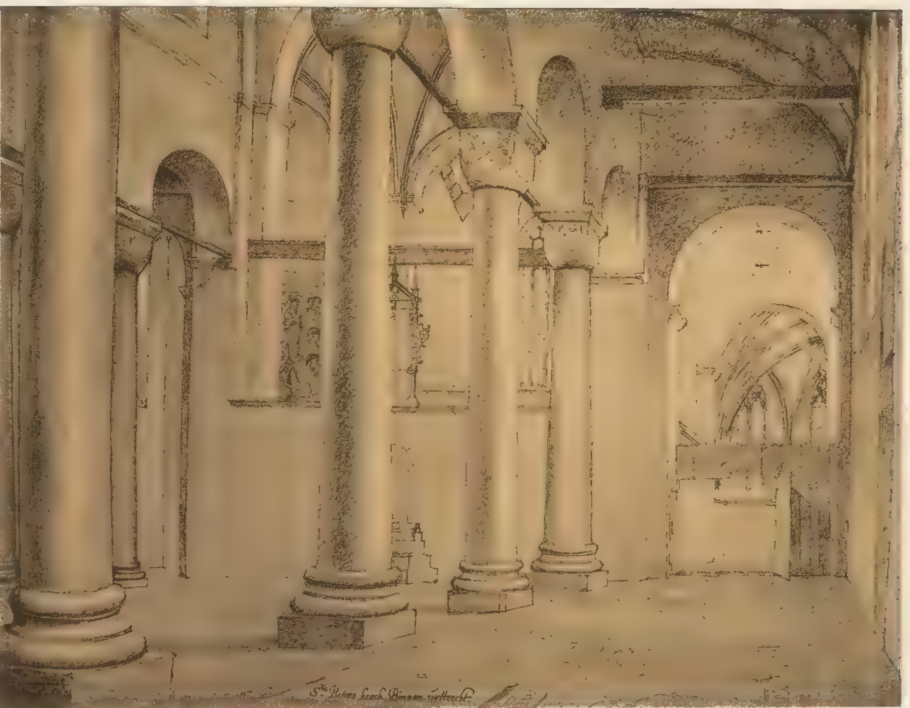

Oost
West

Ste Pieters kerck Binnen uyttrecht

binnen uyttrecht

Ste Pieters kerck Binnen uyttrecht

De St Jans kerck binnen vtrecht

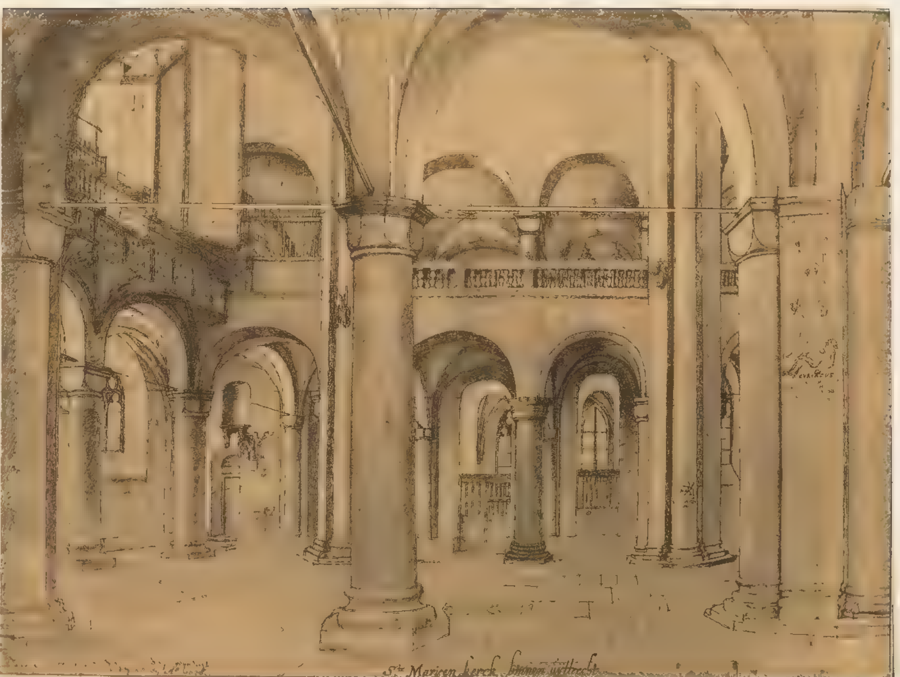

Ste Maryen kerck binnen utrecht

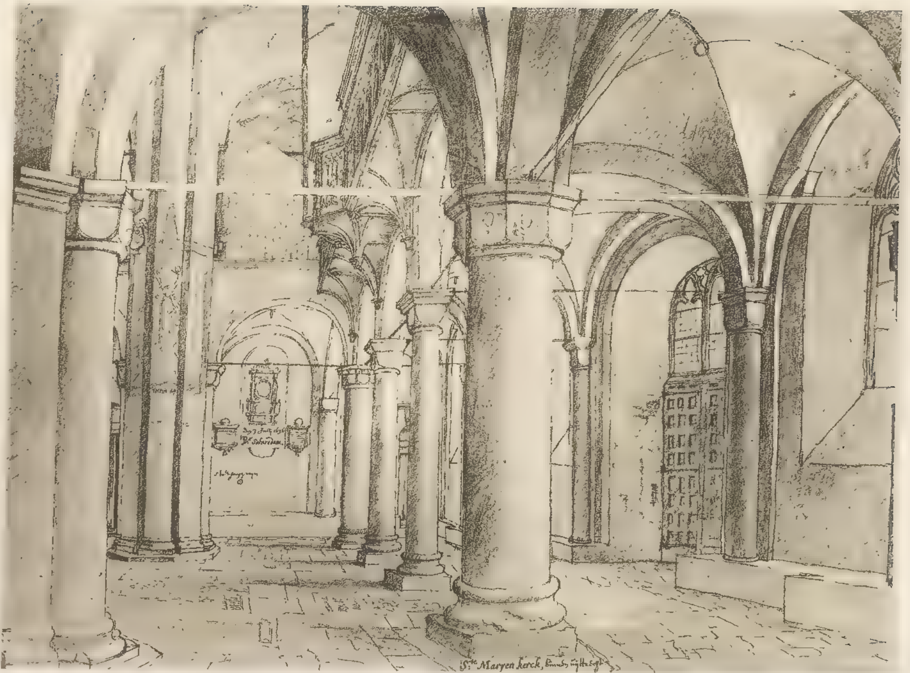

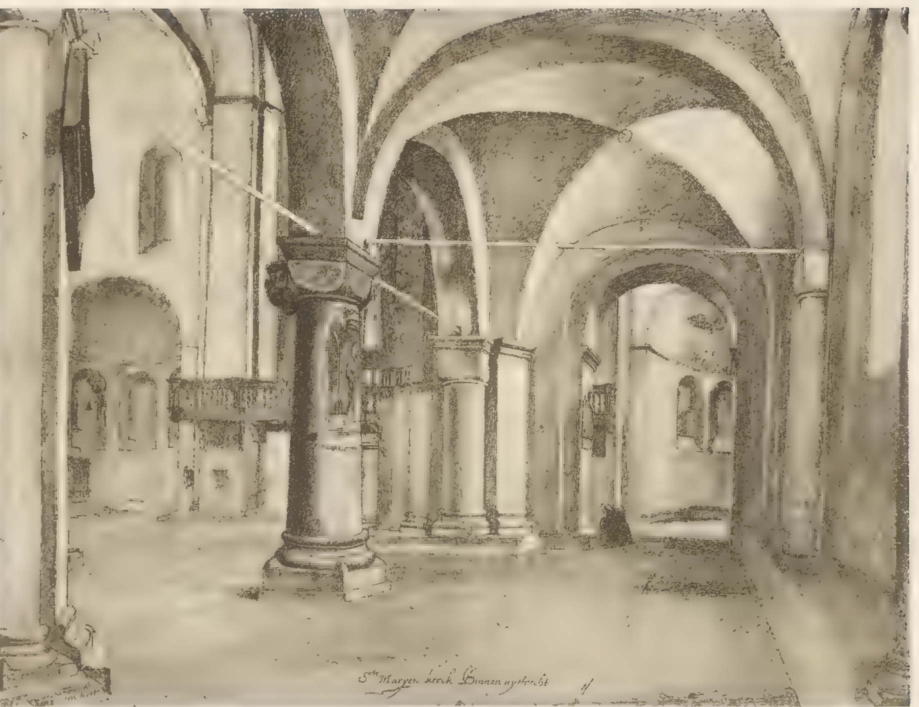

Sta Marien kerck binnen uttrecht

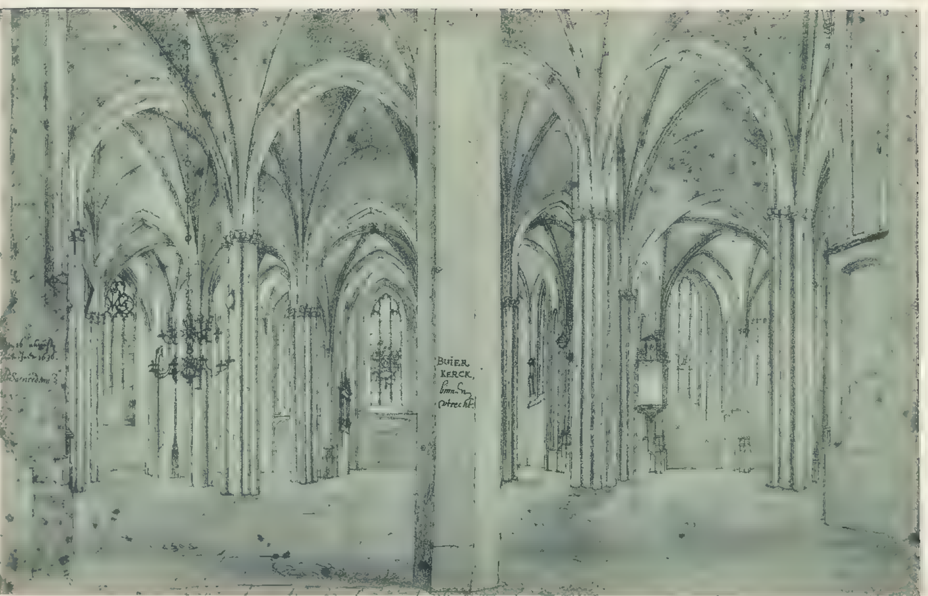

Ste Maryen kerck,

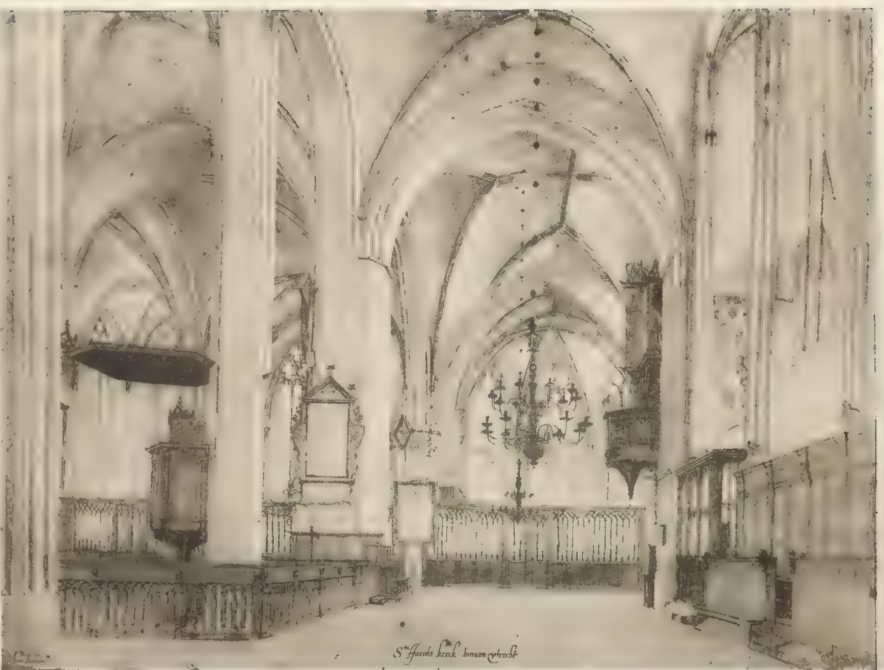

Maryen kerck binnen

Ste Maryen kerck Binnen uytrecht

S^T MARYEN KERCK, BINNEN UYTTRECHT.

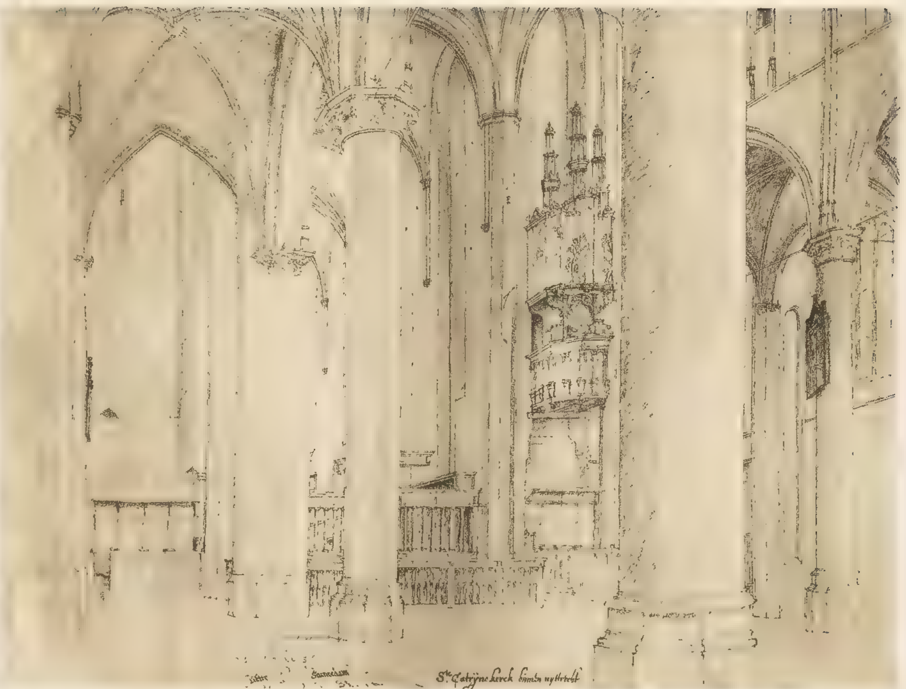

Bŭyer kerck binnen vtrecht

BUIER
KERCK,

Ste Jacobs kerck binnen utrecht

Ste Jacobs kerck.

Ste Catrijne kerck binnen uyttrecht

der Stadt Rheenen

